

MAPA DE CONEIXEMENT SOBRE L'EXCLUSIÓ SOCIAL

GEMMA JAUMANDREU. Institut de Govern i Polítiques Públiques. Universitat Autònoma de Barcelona

Quan parlem d'inclusió social ens vénen al cap tot un seguit de polítiques i mecanismes encarats a inserir o reinserir determinades persones i/o grups en les societats que estan emergint. Aquestes estratègies descansen en el supòsit que hi ha posicions especialment vulnerables a l'expulsió dels canals d'integració social, però que és possible incidir-hi per mitjà d'actuacions específiques. Tanmateix, cal tenir present que la inclusió social és, abans que res, una situació que es defineix pel seu contrari, l'exclusió social, i que aquesta ens remet a un nou enfocament de l'anàlisi de les desigualtats socials.

El binomi exclusió-inclusió ha esdevingut, des dels anys vuitanta, l'eina analítica i explicativa per excel·lència de les reflexions teòriques sobre les noves situacions de desavantatge i desigualtat socials. En el debat obert que està tenint lloc en les instàncies acadèmiques, polítiques i socials, s'intenta superar el concepte de pobresa, centrat fonamentalment en les carències o els dèficits econòmics, mitjançant el d'exclusió, cimentat en les desigualtats socials i les limitacions en l'accés a determinats béns i les possibilitats que comporten. En termes generals, avui dia l'exclusió i la inclusió són enteses com a processos interconnectats i fluctuants de ruptura i connexió de les relacions entre els individus i la societat que està emergint, i, alhora, serveixen per construir categories analítiques, mecanismes i fórmules d'intervenció social que s'adapten millor als actuals processos de desigualtat.

Les mutacions que han tingut lloc en els processos productius i en el mercat labo-

ral, arrel de la crisi econòmica dels anys setanta, han obert profundes esquerdes socials, amb la qual cosa determinats individus i grups socials han vist com es debilitaven o es trencaven alguns dels llaços que els vinculaven a la societat de referència. Aquesta pèrdua de pertinença social es troba estretament unida a l'ampliació dels marges de la vulnerabilitat social, és a dir, a la democratització i la diversificació dels riscos socials en termes econòmics, laborals, relacionals, etc.

Així mateix, l'esgotament del model de plena ocupació, sumat als canvis en les estructures familiars i els cicles vitals dels individus, han generat noves necessitats socials. En altres paraules, han emergit noves situacions de desigualtat social que van, com hem dit, més enllà de la concepció clàssica de la pobresa.

La creixent polarització i fragmentació social, unida a la desregulació estatal i els processos d'innovació tecnològica que es troben en la base de les dinàmiques desigualtaries, han conduït, en opinió d'alguns autors,¹ a l'establiment d'un model de "doble ciutadania". Aquest nou model de societat comportaria diferents graus de pertinença i oportunitats socials i vitals entre els ciutadans i ciutadanes, de tal manera que s'establiria una barrera intangible però efectiva entre "les persones de dins" i "les de fora", "les del centre" i "les dels marges", "les integrades o incloses" i aquelles per a les quals s'ha esquarterat el vincle social, és a dir, "les excloses". Per tot això, en última instància, tota anàlisi de l'exclusió ens remet a una anàlisi dels drets socials i de la ciutadania.

Paral·lelament, aquesta ruptura del consens entorn a les estructures de benestar social ha originat canvis en la concepció de la pobresa al si del debat científic social, així com en l'orientació de la intervenció pública. En aquest context, el terme "exclusió social" ha estat adoptat en el marc de la política social de la Unió Europea com una noció que intenta superar les definicions de pobresa adoptades oficialment per les instàncies europees fins al moment.

L'aparició del concepte "exclusió social" en els àmbits científic i polític²

En les darreres dècades les nostres societats han experimentat un seguit de transformacions socioeconòmiques, laborals, familiars... que han posat en dubte el model de benestar social i han n'evidenciat les limitacions per fer front als nous reptes que es plantegen en matèria de política social.

En aquest context, durant la dècada dels anys vuitanta sorgeix el debat teòric i ideològic sobre la pobresa i la seva relació amb la desigualtat social. En l'àmbit acadèmic dels Estats Units s'enceta una reflexió teòrica sobre un nou tipus de

1. Vegeu, especialment, les aportacions de José Félix Tezanos i col·lab. a: TEZANOS, J.F. (ed.). *Tendencias en desigualdad y exclusión social*. Madrid: Editorial Sistema, 1999.

2. Per a més informació sobre aquest punt i el següent, vegeu ARRIBA, A. "El concepto de exclusión social en política social". Unidad de Políticas Comparadas, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC). Document de Treball 02-01, gener de 2002.

Referències

pobresa, la que vindrà a constituir l'anomenada "infraclasse urbana", que afecta enormes bosses de població a les grans ciutats. D'altra banda, a Europa es constata l'aparició d'una "nova pobresa", unida a l'increment de l'atur, davant de la qual les polítiques tradicionals dels estats de benestar keynesians es mostren ineficaces. Així, el temor a la dualització social i a la dependència evidencien la necessitat de buscar noves solucions, i s'argumenta la conveniència de replantejar les polítiques socials amb vista a la integració econòmica i la cohesió social. D'aquesta manera, la política social deixa de veure's com un element de justícia per començar-se a concebre com un mecanisme per a l'assistència dels col·lectius més desavantatjats des del punt de vista social. Emergeixen una gran multiplicitat de programes assistencials de caràcter fragmentari, mitjançant els quals es pretén "incloure" o "reintegrar" en determinades "categories socials" prèviament definides en termes laborals, econòmics, formatius...

Aquest debat ideològic i polític cobra especial importància en la França dels anys setanta. A mitjan d'aquesta dècada, l'Administració francesa delimita les categories socials "excloses", les identifica amb les de l'assistència social, amb la qual cosa apareixen les primeres aproximacions quantitatives al percentatge de població exclosa, i es comencen a desenvolupar polítiques específiques per a la seva "reinserció". Així, durant els anys vuitanta, la concepció de ciutadania inclusiva, basada en la idea de solidaritat pròpia del republicanisme francès, evoluciona cap a les formes frag-

mentàries d'inclusió subjacents a la política assistencialista.

En el context de la "nova pobresa", "l'exclusió social" s'associa amb el concepte d'atur i amb la inestabilitat dels vincles socials, i el terme es generalitza progressivament en l'opinió pública, el món acadèmic i els debats polítics.

El paper de les organitzacions intergovernamentals en el debat sobre les desigualtats socials

En el ressorgiment del debat sobre la pobresa que ha conduït a l'aparició dels conceptes d'exclusió i inclusió social en les polítiques socials, hem de subratllar el paper de les institucions europees. De fet, ja durant la dècada dels anys vuitanta, organitzacions intergovernamentals com l'ONU, l'OIT, l'OCDE, el Consell d'Europa o la Unió Europea, van impulsar el debat sobre la pobresa i les noves formes de desigualtat social mitjançant diversos treballs d'investigació.

Al final dels vuitanta i principi dels noranta, la Comissió Europea es va plantejar com a objectiu establir una dimensió social per a la política de la Unió Europea, per mitjà de l'impuls, el debat, l'acció i la investigació de la pobresa.

Així, amb la definició del I Programa Europeu de Lluita contra la Pobresa (1975-1980), en el qual s'entenia la pobresa com la resultant de la desigual participació econòmica en termes estrictament monetaris (de distribució de la renda o de la despesa), es trasllada la responsabilitat d'aquestes situacions als Estats membres.

Tant la Comunitat Europea com altres col·lectius, institucions i organitzacions, coincideixen a assenyalar la insuficiència de les polítiques estatals.

El II Programa Europeu de Lluita contra la Pobresa (1984-1988) emfatitza també la manca de recursos, però ampliant el seu contingut als de tipus social i cultural, és a dir, a tots aquells mecanismes per mitjà dels quals les persones, famílies o grups es poden veure exclosos-inclosos en l'Estat membre on viuen. La pobresa, doncs, és vista com una forma d'exclusió en termes de ciutadania plena.

Posteriorment, el concepte d'exclusió social apareixerà citat en diversos programes i materials de la Comunitat Europea (en el preàmbul de la *Carta Social Europea* de 1989; i en la resolució del Consell de Ministres del mateix any sobre la lluita contra l'exclusió social), però no serà fins al 1991 quan el terme quedi fixat oficialment, mitjançant el Programa de la Comunitat Europea per a la integració econòmica i social dels grups menys afavorits (Pobresa 3), i les indicacions de l'Observatori de Polítiques Nacionals de Lluita contra l'Exclusió Social.

L'exclusió social, segons la Comunitat Europea, és quelcom més que les desigualtats monetàries i també més que la desigualtat social. Es tracta d'un fenomen que afecta sectors amplis de població i implica el risc de derivar en una societat dual o fragmentada. A més, l'exclusió social ve donada per la negació o la no-observança dels drets socials, i incideix en el deteriorament dels drets polítics i econòmics dels ciutadans i ciutadanes, però, tanmateix, és susceptible d'intervencions polítiques.

No obstant això, des dels anys noranta i fins a l'actualitat, les nocions d'exclusió i inclusió social s'han mantingut confuses, ja que varien en funció dels països on s'apliquen, els tipus de prestacions a què s'al·ludeix, i les disciplines acadèmiques des de les quals s'utilitzen. D'altra banda, el concepte d'exclusió social encara no ha aconseguit desvincular-se d'altres termes amb els quals les ciències socials s'han referit als sectors més vulnerables o desafavorits de la societat, tals com marginació, precarietat, pobresa, privació, infraclasse, etc.

El paper de les grans escoles de pensament i dels països membres

Les concepcions sobre l'exclusió social en els estats membres de la UE han tendit a minimitzar l'extensió del fenomen, i l'han identificat com un problema que afecta sectors reduïts de la població, que es troben en una situació de gran precarietat en la qual s'acumulen mancances de diferent tipus. No obstant això, com indiquen Louis Lemkow i altres,³ les diverses postures dels Estats membres també tenen a veure amb tradicions de pensament pròpies, que han posat l'accent del debat social en diferents aspectes.

Així, les escoles alemanyes han centrat el debat en les desigualtats de tipus cultural, i han adoptat les perspectives del subjectivisme i el neofuncionalisme. Autors com Jürgen Habermas i Nicolas Luhman⁴ analitzarien les desigualtats culturals mitjançant estudis biogràfics i de trajectòries de vida.

D'altra banda, la tradició anglosaxona s'ha apropiat tradicionalment del concepte de pobresa i desigualtats socials des d'una òptica quantitativista, i ha cimentat el seu enfocament en la manca de recursos econòmics i la distribució desigual de la renda entre els col·lectius. Aital perspectiva parteix del debat del "nou republicanisme" sobre les noves formes de comunitarisme, i posa l'accent en el concepte de ciutadania.

La tradició francesa, al contrari, parteix del debat sobre la "qüestió social", i es planteja el tema de les desigualtats socials com un fenomen de caràcter estructural. Amb tot, apareixen diferents escoles de pensament que postulen interpretacions fins a cert punt contradictòries sobre el fenomen de l'exclusió social. Alguns autors, com Pierre Bourdieu o Alain Touraine,⁵ sostenen que aquestes desigualtats travessen el centre, i no la perifèria, de les societats europees. Tanmateix, la definició d'exclusió social més coneguda i assumida per la comunitat científica europea és la que postula Robert Castel.⁶ Segons la seva opinió, el trencament del model d'integració social basat en l'ocupació assalariada i en les relacions de solidaritat familiars i comunitàries ha comportat una fragmentació social que es podria concretar en la formació de tres espais socials en els quals es distribueixen els riscos d'exclusió social de forma desigual. Així, hi hauria una zona d'integració, seguretat o estabilitat, seguida d'una zona de vulnerabilitat, precarietat o inestabilitat, i una zona d'exclusió o marginació, al llarg de les quals bascularien els individus en un procés estretament vinculat amb el mercat laboral i la

manca de xarxes socials de protecció. L'exclusió social seria vista com una situació de forta irreversibilitat que afecta un percentatge moderat de població però que, no obstant això, és susceptible d'intervenció social. Aquesta intervenció hauria d'estar encaminada a la "inserció social" dels individus i les llars exclosos per la via econòmica, a través, fonamentalment, de la participació en l'ocupació.

L'apropiació del concepte d'exclusió social a l'Estat espanyol

En el cas espanyol, el terme d'exclusió social s'emprà els anys vuitanta i principi dels noranta sobretot per referir-se a la població demandant de renda mínima d'inserció. Gran part dels professionals de les ciències socials han assumit, amb modificacions, la perspectiva de R. Castel, malgrat que no deixi d'oferir algunes limitacions.

Si bé la producció de coneixement sobre exclusió i inclusió social a l'Estat es troba actualment en una fase de creixe-

3. LEMKOW, L.; TEJERO, E.; TORRABADELLA, L. *Costos biogràfics en la lluita pel benestar*. Barcelona: Ed. Mediterrània, 2000.

4. HABERMAS, J. *Teoría de la acción comunicativa II. Crítica de la razón funcionalista*. Madrid: Taurus, 1987. I també LUHMANN, N. *Inklusion und Exklusion*, a "Soziologische Aufklärung" 6, *Die Soziologie und der Mensch*. Opladen, 1995. Esmentats per LEMKOW, TEJERO i TORRABADELLA (2000).

5. BOURDIEU, P. *La misère du monde*. París: Seuil, 1993. I també TOURAINE, A. *Crítica de la modernidad*. Madrid: Temas de Hoy, 1993. Esmentats per LEMKOW, TEJERO i TORRABADELLA (2000).

6. Vegeu especialment CASTEL, R. *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del asalariado*. Buenos Aires: Paidós, 1997 (1a edició).

ment que tendeix a la consolidació, com apunten Pérez Yruela i altres,⁷ al llarg del temps s'han succeït diversos enfocaments sobre la matèria, entre els quals destaquen:

- L'enfocament sociohistòric de la pobresa, que l'entenia com a carència o dèficit material. Sorgida en el context del subdesenvolupament socioeconòmic i les desigualtats de l'estructura social dels anys trenta i quaranta, aquesta concepció estigué present durant les dècades de les grans onades migratòries intraestatals i fins als anys setanta.

- L'enfocament sociològic de la pobresa, que l'entén com a fenomen multidimensional. Aquesta perspectiva fou l'assumida pels *Informes FOESSA* durant els anys seixanta i fins a mitjan anys vuitanta.

- L'enfocament estructuralista de la pobresa, que la vincula a la lògica d'un sistema capitalista exclusor per definició. Vigent des dels anys noranta i subscrita per autors com Josep Maria Tortosa.⁸

- L'enfocament multidimensional de l'exclusió social, amb el qual l'Estat espanyol va entrar en el debat europeu sobre les desigualtats. Aquesta perspectiva, present des del final de la dècada dels vuitanta, és la més comuna entre els professionals de les ciències socials, i destaquen les aportacions de Miguel Laparra,⁹ Víctor Renes¹⁰ i José Félix Tezanos, entre d'altres.

Els debats oberts sobre l'exclusió social

La discussió teòrica i metodològica sobre l'exclusió social encara avui és oberta. Malgrat els punts d'acord assolits per la

comunitat científica i les administracions, resten alguns temes de fons per concretar, especialment pel que fa a les definicions terminològiques. D'altra banda, la mateixa conceptualització de l'exclusió social ha obert nous interrogants sobre els quals caldrà prendre posicions. Així, alguns dels debats que es troben actualment sobre la taula tenen a veure amb: la relació del concepte d'exclusió social amb d'altres propers (com els de pobresa, precarietat i marginació...); la dificultat per establir uns límits en relació amb el debat sobre els elements estructurals i no estructurals (o contingents) del fenomen; la variabilitat i la faceta subjectiva de l'exclusió social; i les respostes polítiques i els models de societat subjacents.

Com passa amb molts altres conceptes, en un context social tan complex i canviant com el nostre, la generalització de l'ús del terme exclusió social no ha comportat una reflexió sistemàtica i ordenada, ni sobre els seus perfils conceptuals, ni sobre les seves dimensions empíriques. El concepte d'exclusió, juntament amb d'altres que hi estan relacionats com marginació i precarització, pateix múltiples apropiacions i comporta interpretacions, usos i significats diferents i dinàmics, segons els contextos territorials, les xarxes socials i els àmbits tècnics o polítics pels quals circula.

Com hem palesat, la definició de pobresa tradicionalment ha estat vinculada a la idea de falta o insuficiència de recursos financers i, més concretament, a la insuficiència salarial. Així, la pobresa es va definir inicialment des d'una òptica estrictament econòmica, vinculada a

l'àmbit del mercat laboral, més tard, es va conceptualitzar en relació amb la cobertura de les polítiques socials, amb els mecanismes de transferències.

En aquest context, es van generalitzar dos tipus de mesures de la pobresa: les mesures de pobresa absoluta i les de pobresa relativa. Així, per a la quantificació de la pobresa absoluta, el Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD) establí la relació amb la cistella bàsica per a un sistema econòmic donat; en aquest cas, es tractava d'una mesura quant al consum, i no quant al treball, i situava el nivell "d'indigència" en les persones o llars que disposaven de menys del 50% de la cistella bàsica. Al contrari, les mesures de pobresa relativa es van confeccionar prenent com a referència la renda; la Unió Europea defineix la pobresa relativa com el nivell d'ingrés per sota del 50% de la renda per càpita d'un país, amb dues variants: la pobresa moderada (30-50%) i la greu (menys del 30%).

En oposició a aquestes concepcions, des de la perspectiva de l'exclusió social, la

7. PÉREZ YRUELA, M.; SÁEZ MÉNDEZ, H.; TRUJILLO CARMONA, M. *Pobreza y exclusión social en Andalucía*. Còrdova: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), Instituto de Estudios Sociales de Andalucía, 2002.

8. Vegeu, especialment, TORTOSA, J.M. *La pobreza capitalista: sociedad, empobrecimiento e intervención*. Madrid: Tecnos, 1993. I també *El juego global: mal desarrollo y pobreza en el sistema mundial*. Barcelona: Icaria, 2001.

9. LAPARRA, M. *La caña y el pez: el salario social en las Comunidades Autónomas*. Fundación FOESSA, 1995.

10. RENES, V. *Luchar contra la pobreza hoy*. "Análisis y Debate". Madrid: HOAC, 1993.

pobresa seria vista com un factor més de vulnerabilitat forta d'exclusió, associada a l'àmbit de la renda. També des d'aquesta òptica, els conceptes de precarietat i marginació es podrien incloure dins de la noció d'exclusió social com a dimensions específiques de tipus material (precarietat laboral, formativa, territorial, d'habitatge, etc.) i relacional (marginació entesa com a refús social secundat per la debilitat en les xarxes socials de suport, desestructuració familiar, dèficits de ciutadania, etc.).

No obstant això, hem de tenir present que la pobresa és quasi sempre una constant en les situacions de vulnerabilitat social i exclusió. Alhora, en certa mesura el concepte d'exclusió ens remet al concepte de marginació, ja que aquest s'ha utilitzat també per parlar de processos en els quals a una situació de pobresa s'hi sumava la manca de relacions personals, socials i comunitàries, imprescindibles per a la integració social.

El concepte de marginació, com apunta Margarita Campoy,¹¹ al·ludeix a “realitats molt diferents que comparteixen certa o almenys parcial exclusió de la consideració de normalitat d'un determinat sistema social, de manera que es genera així un distanciament respecte a les normes de comportament predominants”. Els marginats i marginades socials serien, doncs, aquelles persones que, en darrer terme, finalment es veuen excloses dels àmbits del treball, la vida familiar o les relacions socials, a causa de circumstàncies personals (disfuncionalitats físiques, psicològiques i socials; o bé manca dels requisits existents en diferents esferes socials de relació),

acompanyades de privacions de diverses (per raons culturals, educatives i econòmiques, així com per manca de condicions per emprar eficientment els recursos tècnics i simbòlics de la societat).

En definitiva, els factors de marginació social (racials i ètnics, ecològics, ideològics, culturals, econòmics, educatius i professionals, de gènere i edat, etc.), sumats a situacions de pobresa econòmica, exclouen els individus dels canals de participació en la vida social.

Aspectes comuns a la majoria d'aproximacions

A partir d'un cert moment sembla que s'estableix un acord implícit entre la comunitat científica i els òrgans institucionals a l'hora de referir-se al terme exclusió social. L'exclusió social seria vista com un fenomen canviant, relacional, inserit en el marc de les transformacions cap a les societats postindustrials, i susceptible de mediacions polítiques col·lectives.

Alguns dels aspectes que cal destacar serien els següents:

- Es vincula l'exclusió social a la idea de ruptura o dèficits dels mecanismes d'inclusió que existien en la societat industrial (el mercat laboral fordista i l'estat de benestar keynesià no forçosament generaven “igualtat”, però sí “inclusió”).

- L'exclusió és entesa com un fenomen dinàmic (exclusió com a trajectòria, itinerari, procés, recorregut).

- S'assumeix la idea de la democratització dels riscos d'exclusió (societat del risc), per la qual cosa ja no podem parlar

de col·lectius vulnerables per definició i d'altres de no vulnerables, ja que l'exclusió és un fenomen de geometria variable.

- En concordança, també s'introdueixen els conceptes de diversitat, pluralisme i complexitat a l'hora de pensar l'exclusió social. Ha tingut lloc una diversificació dels eixos de desigualtat, i per això l'exclusió social no només se centra en l'eix economicolaboral.

- Ens trobem en una societat més complexa i l'exclusió té un caràcter multidimensional.

L'exclusió social, des del nostre punt de vista, és un fenomen en el qual conflueixen diversos components clau, la suma dels quals ens acosta a una visió més encertada d'aquest. L'exclusió social és, doncs, un fenomen estructural, dinàmic, multifactorial i multidimensional, i polititzable.

En primer lloc, l'exclusió és un fenomen estructural, ja que s'inscriu en la trajectòria històrica de les desigualtats socials, amb antecedents clars en forma de necessitats col·lectives intenses des de l'inici de la industrialització i la urbanització massiva dels segles XIX i XX. En aquest sentit, la transició cap a la societat postindustrial ha generat noves fractures en el teixit social, la ruptura de certes coordenades bàsiques d'integració que s'emmarquen en un nou sociograma de col·lectius exclosos. No obstant això, aquests col·lectius no es troben predeterminats, sinó que, com a fenomen dinàmic, l'exclusió afecta de forma canviant les persones i els col·lec-

11. CAMPOY, M. “Marginación y pobreza”, *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, núm. 35. Madrid: Subdirección General de Publicaciones, MTAS, 1998.

tius en funció de les modificacions que es puguin donar en el seu camp de vulnerabilitat, les dinàmiques de marginació.

A més, l'exclusió no es pot atribuir a una sola causa, sinó a una multitud d'elles que, en conjunt i fortament interrelacionades, constitueixen situacions desfavorables. En altres paraules, l'exclusió social és un fenomen polièdric que té el seu origen en múltiples factors (educatius, formatius, sanitaris, relacionals, etc.). En conseqüència, qualsevol iniciativa encaminada a abordar situacions d'exclusió social haurà de dissenyar-se des d'una perspectiva integral i haurà de gestionar els seus processos des de l'horitzontalitat o transversalitat. Finalment, com ja s'ha apuntat en altres estudis,¹² l'exclusió social no està inscrita de forma fatalista en el destí de cap societat, sinó que és susceptible d'ésser abordada des dels valors, des de l'acció col·lectiva, des de la pràctica institucional i des de les polítiques públiques. És, en tot cas, un fenomen polititzable.

Així, l'exclusió no seria només la insuficiència de recursos financers, sinó que s'acompanya d'una acumulació de limitacions o dèficits (educatius, sanitaris, d'habitatge, d'ocupació, etc.) que impedeixen a les persones o grups que els pateixen accedir a béns i drets considerats bàsics, participar en la vida social, en definitiva, constituir-se com a ciutadans i ciutadanes.

Les concepcions que han gaudit de més acceptació no estan exemptes de crítica. Tant la perspectiva de Robert Castel com la revisió i adaptació de la seva obra feta per José Félix Tezanos, mitjançant la teoria del model de "doble ciutadania", ens remetent al problema dels límits.

La simplicitat d'aquest model és un dels seus aspectes més discutits. Si sabem que l'exclusió és un fenomen divers, complex, etcètera, voler categoritzar-lo i operacionalitzar-lo amb precisió per fixar els límits entre exclusió i vulnerabilitat ens pot portar a no comprendre la variabilitat i el dinamisme del fenomen. Si hi ha diferents zones d'exclusió i integració en les nostres societats, ¿on acaba la inclusió social i on comença la vulnerabilitat? ¿en quin moment la vulnerabilitat es transforma en exclusió? Fins i tot si sostenim l'existència d'un continu exclusió-inclusió (delimitat per un conjunt de variables de caràcter laboral, familiar, social, residencial, assistencial o reintegrador) entre les "zones negres" d'exclusió i els "espais grisos" de vulnerabilitat social, les preguntes continuen obertes.

Alhora, abordar el tema mitjançant una definició senzilla com "estar exclòs/a és estar fora del sistema, mentre que la persona pobra està dins del sistema" ens planteja noves objeccions. D'una banda, l'argument de la dualitat parteix d'un pressupòsit discutible: l'existència efectiva d'un "dins" i un "fora"; la idea, en altres paraules, que les persones estan vinculades per mitjà d'una mena de cordó umbilical a la mare societat, sense el qual es veurien irreversiblement exposades a la perdició.

Des d'aquesta òptica, no s'està tenint en compte el fet que les poblacions més desavantajades, tradicionalment i encara en l'actualitat, han tendit i tendeixen a desenvolupar mecanismes i fórmules adaptatives alternatives, tant amb vista a la subsistència com per mantenir la coherència

subjectiva davant de situacions extremes. És més, les activitats no formalitzades (per exemple de tipus econòmic i laboral), a les quals recorren les poblacions més vulnerables, no deixen de formar part del mateix sistema, malgrat que no hi estiguin necessàriament previstes.

En la mateixa línia, si definim l'exclusió social com un fenomen estructural, estem assumint que l'exclusió forma part del sistema, malgrat que els riscos es distribueixin desigualment. Podríem, doncs, acceptar la idea que el sistema té un dins i un fora que componen el tot, però tenint sempre present que l'un es distingeix de l'altre per la seva funcionalitat-disfuncionalitat, o per "formes diferents d'estar" (inclòs/a o exclòs/a) dins el sistema. Així mateix, la relació entre els mitjans o recursos de tipus material i els vincles socials de què disposen les persones, les llars, les famílies o els grups socials fixarien aquestes diverses formes d'estar dins del sistema social, que podríem dibuixar com segueix:

		Vincles socials	
		Més	Menys
Mitjans (econòmics, laborals, formatius, etc.)	Més	Inclusió	Segmentació
	Menys	Pobresa	Exclusió

Font: elaboració pròpia.

12. Vegeu SUBIRATS, J. "Dimensiones de la exclusión social. Los factores territoriales y comunitarios en las políticas de inclusión" a *Área Social*, Colegio Oficial de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales de Castilla-La Mancha, revista semestral núm. 2, gener de 2002.

Referències bibliogràfiques

«Políticas contra la exclusión social” a *Documentación Social. Revista de estudios sociales y de sociología aplicada*, núm. 106. Madrid: Cáritas Española, p. 93-148, gener-març de 1997

Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, núm. 30, 31, 32, 33, 34 i 35 (2000-2002), a Internet: <http://www.mtas.es/publica/revista/numeros>

VIII Congreso internacional del CLAD sobre la reforma del Estado y de la Administración pública. Panamá, 28-31 d'octubre de 2003

ADELANTADO, J. (coord.). *Cambios en el estado de bienestar. Políticas sociales y desigualdades en España*. Col·lecció Antrazyt, núm. 159, cap. VIII. Barcelona: Icaria - UAB, 2000

AGUILAR, M.; GAVIRIA, M.; LAPARRA, M. «Aproximación teórica al proceso de exclusión” a *Desigualdad y pobreza hoy*. Madrid: Ed. Talasa, 1995

ÁLVAREZ, F. *Marginación e inserción. Los nuevos retos de las políticas sociales*. Madrid: Endymion, 1992

ARRIBA, A. “El concepto de exclusión social en política social”. Madrid: Unidad de Políticas Comparadas, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC). Document de treball 02-01, gener de 2002

ASKONAS, P.; STEWART, A. *Social inclusion. Possibilities and tensions*. St. Martin's: MacMillan, 2000

ATKINSON, T. *Poverty in Europe*. Oxford: Blackwell, 1998

ATKINSON, T. *Social indicators. The EU and social inclusion*. London: Oxford University Press, 2002

AYALA, V. (coord.). *Las condiciones de vida de la población pobre desde la perspectiva territorial. Pobreza y territorio*. Madrid: Cáritas Española Editores, 1999

BARNES, M. et al. *Poverty and social exclusion in Europe*. Regne Unit: Edward Elgar, 2002

BAZAGA, I.; RAMOS, J.A.; TAMAYO, M. *Pobreza y desigualdad en España: enfoques, fuentes y acción pública. Cuadernos de Gobierno y Administración*. Monográfico, núm. 2. Madrid: Facultad de Ciencias Sociales y Jurídicas de la Universidad Rey Juan Carlos, 2000

BECK, U. *Risk Society. Towards a New Modernity*. Londres: Sage, 1992 (1986)

BERRI-OTXOAC. *Rompamos el cerco de la exclusión*. Bilbao: Likianoren Altxorra, 16

BOURDIEU, P. (dir.). *La Misère du Monde*. París: Seuil, 1993

CASTEL, R. *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del asalariado*. Buenos Aires: Paidós, 1997 (1995)

CEIL-CONICET. *Pobres, pobreza y exclusión social*. Buenos Aires: Centro de Estudios e Investigaciones Laborales (CEIL-CONICET), 2000

CES. *La pobreza y la exclusión social en España*. Madrid: CES, 1997

CONSELL DE LA UNIÓ EUROPEA. *Informe conjunto sobre la integración social*. XXVII Conferencia sectorial de asuntos sociales. Madrid, 7 de febrer de 2002

COUSINS, Ch. «Social exclusion in Europe: paradigms of social disadvantage in Germany, Spain, Sweden and the United Kingdom» *Policy and Politics* 26, 2, 127-146, 1997

EDWARDS, R.; GLOVER, J. *Risk and citizenship*. Londres: Routledge, 2001

ELIAS, N.; SCOTSON, J. *The Established and the Outsiders*. Londres: SAGE, 1994

EQUIPO EDIS et al. *Las condiciones de vida de la población pobre en España. Informe general*. Madrid: Fundación FOESSA, 1998

FUNDACIÓ JAUME BOFILL. *Les desigualtats socials a Catalunya*. Barcelona: Ed. Mediterrània - Fundació Jaume Bofill, 1999

FUNDACIÓ ARGENTARIA (ed.). *Políticas de Bienestar y Desempleo*. Madrid: Fundación Argentina, 1999

FUNDACIÓ ARGENTARIA *Dilemas del Estado de Bienestar*. Madrid: Fundación Argentina, 1996

FUNDACIÓ ENCUESTRO. *Informe España 2002*. Madrid: Fundación Encuentro, 2003

FUNDACIÓ HOGAR DEL EMPLEADO. *Informe 2000. Políticas sociales y estado de bienestar en España*. Madrid: Fundación Hogar del Empleado, 2000

GALLEGU, R.; GOMÀ, R.; SUBIRATS, J. (ed.). *Estado de Bienestar y Comunidades Autónomas. La descentralización de las políticas sociales en España*. Col·lecció Temes de Gestión y Administración Pública. Barcelona: Tecnos UPF, 2002

GALLEGU, R.; SUBIRATS, J. (coord.). *Veinte años de autonomías en España. Leyes, políticas públicas, instituciones y opinión pública*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 2003

GARCÍA SERRANO, C.; MALO, M.A.; TOHARIA, J.L. *La pobreza en España: un análisis crítico basado en el Panel de Hogares de la Unión Europea (Phogue)*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 2001

GEDDES, M.; BENINGTON, J. *Local partnerships and social exclusion in the European Union. New forms of local social governance?* Londres: Routledge, 2001

GIL, F. *La exclusión social*. Barcelona: Ariel Social, 2002

GOMÀ, R.; SUBIRATS, J. (coord.). *Políticas públicas en España. Contenidos, redes de actores y niveles de gobierno*. Col·lecció Ciencia política. Barcelona: Ariel, 1999

GOMÀ, R.; SUBIRATS, J. *Govern i polítiques públiques a Catalunya*. Barcelona: UAB/UB, 2001

HADJIMICHALIS, C.; SADLER, D. *Europe at the Margins: New Mosaics of Inequality*. Chicheaquestr: John Wiley, 1995

HARRISON, M.; DAVIS, C. *Housing, social policy and difference*. Bristol: The Policy Press, 2001

HARVEY, D. *Urbanismo y desigualtad social*. Col·lecció Arquitectura y urbanismo. Madrid: Siglo XXI, 1979

HASTINGS, A.; MACARTHUR, A.; MCGREGOR, A. *Less than Equal? Community organisations and Estate Regeneration Partnerships*. Bristol: Policy Press, 1996

HILLS, J.; LEGRAND, J. (ed.). *Understanding social exclusion*. Londres: Oxford University Press

INSTITUT DE GOVERN I POLÍTQUES PÚBLIQUES. «Procesos de exclusión social y nuevas políticas para la inclusión». Informe realitzat en conveni amb l'Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya i finançat per la Fundació BBVA, 2003 (mimeo)

INSTITUT DE GOVERN I POLÍTQUES PÚBLIQUES. *Un paso más hacia la inclusión social. Generación y conocimiento, políticas y prácticas para la inclusión social*. Madrid: Plataforma de ONG de Acción Social, 2004

JOEL ROMAN (dir.) *Ville, exclusion et citoyenneté*. París: Éditions Esprit, 1993

JORDAN, B. *A theory of poverty and social exclusion*. Cambridge: Policy Press, 1996

KRONAUER. *Social exclusion and underclass - new concepts for the analysis of poverty*. 1998

LEVITAS, R. *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. Londres: MacMillan, 1998

LITTLEWOOD, P. *Social exclusion in Europe*. Regne Unit: Ashgate, 1999

LUHMANN, N. “Inklusion und Exklusion”, a *Soziologische Aufklärung* núm. 6, Die Soziologie und der Mensch. Opladen, 1995

MADANIPOUR, A.; CARS, G.; ALLEN, J. (ed.) *Social Exclusion in European Cities: processes, experiences, and responses*. Londres: Jessica Kingsley Publishers Ltd & Regional Studies Association, 1998

MINGIONE, E. *Urban Poverty and the Underclass: a Reader*. Oxford: Blackwell, 1996

MORENO, L. (ed.) *Pobreza y exclusión: la “malla de seguridad” en España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Sociales Avanzados, 2001

MORENO, L. *Ciudadanos precarios*. Barcelona: Ariel, 2000

MORENO, L. (comp.). *Unión Europea y estado del bienestar*. Madrid: CSIC-IESA, 1997

MUSTERD, S.; OSTENDORF, W. *Urban Segregation and the Welfare State. Inequality and exclusion in waquestrn cities*. Londres: Routledge, 1998

OBSERVATORI DE LA POBRESA I L'EXCLUSIÓ SOCIAL *La pobresa a Catalunya. Informe 2003*. Barcelona: Fundació Un Sol Món, Caixa de Catalunya, Obra Social - Fundació Jaume Bofill, 2004

OBSERVATORI DE PROCESOS DE EXCLUSIÓ I DE INCORPORACIÓ SOCIAL *Informe 2002. Trayectorias de incorporación social*. Bilbao: SARTU, Fons Social Europeu, Govern Basc, BBK, Gazte Lanbidean Fundazioa, 2003

PAUGAM. *A New Social contract? Poverty and Social Exclusion: a sociological view*. Londres: Open University Press, 1996

PERCY SMITH, J. *Policy responses to social exclusion*. Londres: Open University Press, 2000

PÉREZ YRUELA, M.; SÁEZ, H.; TRUJILLO, M. *Pobreza y exclusión social en Andalucía*. Córdoba: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), Instituto de Estudios Sociales de Andalucía, 2002

PIERSON, J. *Tackling social exclusion*. Londres: Routledge, 2002

PLATAFORMA DE ONG DE ACCIÓN SOCIAL. *Plan Nacional de Acción por la Inclusión Social*. Madrid: Plataforma de ONG de Acción Social, Ministeri de Treball i Afers Socials, 2001

RENES, V. *Luchar contra la pobreza hoy. Análisis y debate*. Madrid: HOAC, 1993

RODGERS, G; GORE, C; FIGUEIREDO, J.B. *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Ginebra: ILO, 1995

ROOM, G. (ed.). *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Policy Press, 1995

SARACENO, Ch. (ed.). *Social assistance dynamics in Europe. National and local poverty regimes*. Bristol: Policy Press, 2002

SARASA, S. *La pobreza i l'exclusió social a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2003 (mimeo)

SEN, A. *Nueva economía del bienestar. Escritos seleccionados*. València: Universitat de València, 1995

SIBLEY, D. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. Londres i Nova York: Routledge, 1995

SILVER. *Social exclusion and social solidarity: three paradigms*. 1994-95

SUBIRATS, J. «Dimensiones de la exclusión social. Los factores territoriales y comunitarios en las políticas de inclusión» a Área

Social, Colegio Oficial de Diplomados en Trabajo Social y Asistentes Sociales de Castilla-La Mancha. Revista semestral núm. 2, gener de 2002

TEZANOS, J. F. *Tendencias en exclusión social en las sociedades tecnológicas. El caso español*. Madrid: Editorial Sistema, 1998

TEZANOS, J.F. (ed.). *Tendencias en desigualdad y exclusión social. Tercer Foro Sobre Tendencias Sociales*. Madrid: Ed. Sistema, 1999

TORTOSA, J.M. *El juego global: maldesarrollo y pobreza en el sistema mundial*. Barcelona: Icària, 2001

TORTOSA, J.M. *La pobreza capitalista: sociedad, empobrecimiento e intervención*. Madrid: Tecnos, 1993

URBEX. «The spacial dimensions of urban social exclusion and integration». A european comparison (URBEX). sèries, núm. 22. 4th RTV Framework Programm of European Union, TARGETED SOCIO-ECONOMIC RESEARCH (TSER), 1999. A www2.fmg.uva.nl/urbex/welcome.html

VAN BERKEL, R.; HORNEMANN, M. (ed.). *Active social policies in the EU. Inclusion through participation?*. Bristol: Policy Press, 2002

VRANKEN, J. *No social cohesion without social exclusion?*. Lectura núm. 4 del seminari europeu EUREX (European online seminar on urban transformation, poverty, spatial segregation and social exclusion), 2002. <http://www.shakti.uniurb.it/eurex/syllabus/syllabus.htm>

WACQUANT, L. *Parias urbanos: marginalidad en la ciudad a comienzos del milenio*. Buenos Aires: Manantial, 2001

WILSON, W.J. *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987

Referències de webs sobre exclusió social

Cáritas Española: <http://www.caritas.es>

Centro de Investigaciones Sociológicas: <http://www.cis.es/EUREX>: <http://www.shakti.uniurb.it/eurex>

Fundació La Caixa: <http://portal1.lacaixa.es/Home/Inici/>

UNESCO Institute for Statistics: <http://www.uis.unesco.org>

Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat): <http://www.idescat.es/>

Institut Nacional d'Estadística (INE): <http://www.ine.es/>

Ministeri de Treball i Afers Socials: <http://www.mtas.es/>

OCDE: www.oecd.org

The Spatial Dimensions of Urban social Exclusion and Integration (URBEX): <http://www2.fmg.uva.nl/urbex/>

Center for Analysis of Social Exclusion (CASE): <http://sticerd.lse.ac.uk/case/>

Center for Economic and Social Exclusion: <http://www.cesi.org.uk/>

MOST Clearing House: Poverty and Social Exclusion: <http://www.unesco.org/most/povhome.htm>

Social Exclusion Unit: <http://www.socialexclusionunit.gov.uk>

Center for International Poverty Research: <http://www.svf.uib.no/sif/english/>

Center for Population, Poverty and Public Policy Studies: <http://www.ceps.lu/>

Combating Social Exclusion: <http://www.surrey.ac.uk/Education/cse/index.htm>